Doktori (PhD) értekezés tézisei

A varég-ruszok és a steppei népek viszonya a Viking Korban (9. század – 11. század közepe)

Katona Csete

Témavezető: Dr. Bárány Attila

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi- és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2019

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A dolgozat a kora középkori skandináv „vikingek" és a steppei, nomád népek kapcsolatait tárgyalja a 9–11. század időszakában. A témában korábban még nem született sem hazai, sem nemzetközi tudományos összefoglalás, így röviden említést érdemel miként jutottam el a témaválasztásig, ez ugyanis hatással van a dolgozat egészének szemléletére is.

Tanulmányaim alatt történelmi kutatásaim középpontjában mindvégig a középkori Skandinávia állt. Emellett azonban felfigyeltem arra is, hogy bár nagy érdeklődés övezi az angolszász és skandináv kutatói körökben, a vikingek kelet-európai vonatkozásai (részben a helyi történelem és nyelvek felületes ismeretéből adódóan) nem kapnak elég figyelmet a nyugati kutatásban. A másik oldalról nézve, Magyarországon mindössze néhány (többségében fiatal) kutató van, akik skandináv – tipikusan viking – történelemmel foglalkoznak. Érdeklődésem így egyre inkább a skandinávok keleti kapcsolatai felé fordult, melyek a steppei és kimondottan a magyar történelem és történészközeg számára is lényeges tanulságokkal szolgálhatnak. A skandináv vonalú érdeklődést azonban jelen dolgozatban is mindvégig fenntartottam: a kiinduló pont és az eredmények is elsősorban ebben a vonatkozásban értelmezendők. Ez azt jelenti, hogy bár a dolgozat a témakör természetéből fakadóan érinti az orosz történelem korai periódusának fontos eseményeit, az orosz (de legfőképpen a klasszikus szovjet) történetírás eredményeitől független, alternatív megközelítésből tárgyalja a „ruszok" történetét. A steppe történetét is ezen a „skandináv" szűrön keresztül vizsgáltam. A célom semmiképpen sem az volt, hogy egy általános körképet adjak a steppe történetéről. Ennek – csakúgy, mint az orosz történelem részkérdéseinek – vizsgálatához ugyanis külön kutatókra, egy team együttműködésére lett volna szükség. Ebből eredően az orosz és a steppei nomád történelem vonatkozásában sem kívántam részkérdésekbe bocsátkozni vagy teljesen új nézőpontot kialakítani. A dolgozat tehát nem egy általános steppe vagy korai rusz történet, hanem egy skandinavisztikai szempontú tézis a steppe történetének „viking" vonatkozásairól. Ebben a tekintetben a dolgozat fontos űrt tölt be: a skandináv történelem szakértői még nem vizsgálták a steppét „viking" szemszögből, és azzal a kelet-európai történelem tanulmányozásához szükséges háttérrel (és nyelvtudással) sem rendelkeznek, melyekkel egy magyar hallgató fel van vértezve.

A korai középkor folyamán Skandinávia és a kelet- vagy köztes-európai térség mind politikai-, mind gazdasági- és kulturális értelemben szoros kapcsolatokat ápolt. A két régió története közötti párhuzamok is jelentősek voltak: mindkét területen nagyjából hasonló mederben és egy időben – az ezredforduló körül – zajlott le a kereszténnyesítés folyamata és a korai államszerveződés. Később az írásbeliség is egy időben fejlődött Észak- és Kelet-Európa keresztény monarchiáiban.

Ezekre a párhuzamokra a modern történetírás is felfigyelt. Analóg társadalmi fejlődésre utaló struktúrákat már az ezredfordulót megelőző időszakban is megfigyelhetünk: a pogány magyarok és vikingek támadásai a 9–10. század során például ugyanolyan megpróbáltatások elé állították a kontinens nyugati felén élőket.

A párhuzamok mellett a korszakban Skandinávia és Kelet-Európa közvetlen kapcsolatokat is fenntartott. A 9–11. századi forrásokban a Skandináviából kirajzó és „keleten" tevékenykedő – varégoknak vagy ruszoknak nevezett – „vikingek" a térség számos népével és kultúrájával kapcsolatba kerültek. A kutatás a varég-ruszok leglényegesebb teljesítményének a mai Ukrajna, Fehéroroszország és az Orosz Föderáció embrió államának tekintett Kijevi Rusz megalapítását tartja. Az első „orosz földön" létrejött szláv államalakulat megalapításában játszott skandináv szerepvállalás majd egy évszázadon keresztül politikai nézetektől terhes viták tárgyát képezte az orosz és a nemzetközi történetírásban is. A vita leginkább a „normannista—anti-normannista" szembenállásként híresült el.

Sajnálatos módon a ruszok más kultúrákkal való érintkezése ennél jóval kevesebb figyelmet kapott. Ez különösen igaz a kelet-európai steppe népeivel fenntartott kapcsolatokra. Számos okát tételezhetjük fel annak, hogy a különböző nomád népek és a skandinávok közötti viszonyrendszer ez idáig miért nem tartott számot nagyobb kutatói érdeklődésre. Egyrészről a nemzeti történetírások hagyományos hozzáállásának köszönhetően általában egy adott ország történészei elsősorban saját országuk történetével foglalkoznak. A mi esetünkben ez a skandináv országok és a kelet-európai államok kutatóit érinti, akik között az együttműködés gyakran a nyelvi korlátok miatt már a kezdeti mederben elhal. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lennének vagy ne lettek volna korábban közös projektek, konferenciák vagy vita témák. Az viszont tény, hogy a politikai fejlődés révén a volt Szovjetunió országaiban – ahol a vikingek megtelepedtek –, a nyugati kutatók számára nehéz volt hozzájutni publikált anyagokhoz, máskor pedig egy-egy kérdéskör meghatározásánál az eltérő tudományos módszertani fejlődés okozott problémát. A másik, nyelvi és kulturális gátakhoz kapcsolódó indok, hogy a steppei népek és a vikingek kutatói ritkán érdeklődnek behatóan a másik kutatási területe iránt, mivel természetszerűleg más nyelvi-történészi képesítésben részesülnek.

A mulasztás ugyanakkor eredhet egyszerű érdektelenségből is. A vikingkutatók többsége a mai napig a skandinávok nyugati tevékenységének feltárását részesíti előnyben, míg a kelet-európai jelenlét – diszciplínáktól függetlenül – jóval kevesebb figyelmet kap. Ez azért sajnálatos, mert az európai orosz területeken jóval több skandináv tárgyat találtak a régészek, mint az összes nyugati területen összesen. Jelen állás szerint valószínűnek tűnik, hogy a vikingek kelet-európai jelenléte lényegesebb, és sokkal nagyobb volumenű volt, mint a nyugat-európai.

A másik oldalról a téma mellőzése sokáig politikai indíttatásokból fakadt. Az anti-normannista orosz (és ukrán) kutatók igyekeztek a skandinávok szerepét minimálisra csökkenteni a Kijevi Rusz megszületésében és korai működtetésében. Ebből kifolyólag skandináv–nomád (steppei) kapcsolatok kutatására lehetőség sem volt, mivel a ruszokat kizárólag szlávokkal azonosították.

Az utóbbi évtizedek történetírása sem foglalkozott behatóan a kérdéskörrel, csupán részkérdésekről születtek munkák kiragadva egy-egy folyamatot a teljes történeti képből. Példának okáért több kísérlet is született az első rusz államkezdemény, a 8. századtól működő Rusz Kaganátus lokalizálására. A ruszok kazárokkal és volgai bulgárokkal folytatott kereskedelmét pedig sok numizmatikus és történész a viking–iszlám kapcsolatok történetén belül vizsgálta, jelét sem adva a felismerésnek, hogy muszlim kötődéseik ellenére a kazárok és a volgai bulgárok is török eredetű, nomád (vagy fél-nomád) népek voltak.

A kérdés tehát megérett egy új feldolgozásra, ami nem csak új nézőpontot teremt – azaz a rusz–nomád viszonyban a skandináv–nomád kapcsolatokat keresi –, de szintézist is igyekszik teremteni. A dolgozat fő célkitűzése egy összefüggő kép megalkotása a skandináv világ steppei népekkel fenntartott kapcsolatairól a kereskedelem, a hadviselés, a kultúra és a kommunikáció terén. Noha természetesen az ellenségeskedésnek is helyet kell adnunk egy átfogó feldolgozásban, az említett területek mindegyikén megfigyelhető és kihangsúlyozásra kerül a két csoport (skandináv és nomád) közötti együttműködés.

A kronológiai keretet a Viking Kor bevett datálása szerint a 9. századtól a 11. század közepéig adtuk meg (800k–1050k). Ennek oka, hogy a skandináv jelenlét Kelet-Európában a 8. század közepétől már adatolható, és gyaníthatóan a 9. század (vagy a 8. század vége) a kezdő időszaka a nomádokkal való kapcsolatfelvételnek is. A 11. század közepét követően viszont, ahogy az északi államok megszilárdultak és betagozódtak Európa rendjébe, a skandinávok „viking életmódja" megváltozott. Ez azzal is járt, hogy a tárgyalt időszak végére a vikingek kelet-európai jelenléte visszaszorult; itt tevékenykedő csoportjaik visszatértek Skandináviába, az ott tartósan megtelepedők pedig elszlávosodtak. A Viking Kor kronológiai kereteit csak néhány indokolt esetben fogjuk túllépni.

A kutatás időintervallumának megszabása nagyjából azt is körülírja, hogy mely népekkel való kapcsolatok kerülnek elemzésre. A viking–nomád érintkezések első fázisára a 9. századtól vannak írásos bizonyítékaink. Ekkor az európai orosz területeket sávokra osztó erdőöv szélétől kezdve délre az ún. steppe öv végéig számos nomád nép élt. Különös fontosságot a volgai bulgárok és a kazárok kaptak a „viking történelem" ezen időszakában. A 9. század közepétől és a 10. századtól a dél-orosz steppét lakó magyarok, valamint a besenyők is kapcsolatokat tartottak fenn a Dnyeper középső folyása mentén létrejött rusz erődökkel. Ez a négy (többségében) nomád vagy fél-nomád

életformát folytató nép az, melyek a dolgozat gerincét adó vizsgálat tárgyát képezik. Természetesen olykor más népek – úgymint az úzok, burtászok vagy baskírok – is szerepelnek a vizsgálat alanyai között, ám a forrásanyag foghíjasságából adódóan kevesebbszer. A fentebb említett ruszbeli skandináv asszimiláció miatt a dél-orosz steppét a 11. századtól elfoglaló kunok (egyetlen forrástól eltekintve) érthető módon kimaradtak a vizsgálatból.

Külön említést érdemel azonban a viking–magyar viszony, ez ugyanis egy rövid, alig több mint fél évszázados periódustól eltekintve nem tartozna hivatalosan a viking–nomád kapcsolatok témaköréhez, tekintve, hogy kárpát-medencei megtelepedése folytán a magyarság hamar feladta „nomád" életformáját. Ez nem indok azonban arra, hogy a honfoglalás utáni skandináv/rusz–magyar kapcsolatokat ne tárgyaljuk, azok ugyanis még jócskán beleesnek a Viking Kor időszakába. Mivel a magyarság az említett nomád népek közül egyedüliként alapított tartós, a mai napig fennálló államot, úgy véljük, hogy ez a „különutasság" nem hogy kizárja, hanem egyenesen indokolja, hogy kitüntetett figyelemmel viseltessünk iránta. Magyarországon egyetemes történelemmel foglalkozó kutatóként a hazai történetírás számára fontos külföldi vonatkozások felderítését egyébként is feladatunknak érezzük. Ennek értelmében a skandináv–magyar kapcsolatok is helyet kaptak az elemzésben.

A dolgozat témaválasztásával két távoli kutatói miliő összekötése is célunk volt. Magyarországon Kmoskó Mihály rendkívüli gyűjtése és forrásközlései óta nagy hangsúly helyeződik a korai magyar történelem vakfoltjainak analógiákkal történő feltérképezésére. A magyarokra a 9. században tett szórványos forrásrészletek kiragadása helyett, immár mindenki igyekszik a korszakban a magyarokkal kapcsolatokat fenntartó vagy kulturálisan hasonló berendezkedésű népek történetét is górcső alá venni. A ruszok egyértelműen beletartoznak ebbe a körbe, ám Magyarországon eddig még nem kaptak őket megillető figyelmet a korai magyar történelemhez való kötődésük kapcsán; sokszor hazánkban is csupán a szláv–magyar kapcsolatok szemszögéből érdemeltek ki figyelmet.

A zömében Skandináviában és az angolszász világban tömörülő vikingkutatások még nem ismerték fel annak a hasznát, hogy az ismert világ keleti felén zajló és vikingeket is érintő folyamatokat párhuzamokként használják, vagy, hogy a ruszokkal érintkező nomád népek történetén keresztül jussanak közelebb annak a világnak a megismeréséhez, amelybe a vikingek belecsöppentek. Úgy véljük azonban, hogy a „viking világ" megértéséhez ez nélkülözhetetlen folyamat. Annak ellenére, hogy az amerikai viking telepektől Üzbegisztánig minden vikinget összekötött egy közös származástudat és legfőképpen az általuk beszélt óészaki nyelv, nyilvánvaló hogy akadtak lényeges különbségek is az egyes vikingek lakta területek között. Ennek fényében a kutatás során nem csak azt tűztük ki, hogy a magyar medievisztika számára eddig nélkülözött

„viking" szempontot behozzuk a nomád népek kutatásának látókörébe, hanem azt is, hogy hozzászóljunk egy egyetemesebb témakörhöz is: miben különbözött egyik viking a másiktól?

II. Az alkalmazott módszerek vázolása

A dolgozat módszertana az egyes forrástípusok jellegzetességeihez idomul. A forrásbázist elsősorban izlandi sagák, a muszlim földrajzi irodalom remekei, valamint szláv, bizánci és latin krónikák teszik ki. A műfaji sajátosságokból és a nyelvi sokszínűségből adódóan mindegyik forrástípust az annak megfelelő forráskritikával kellett kezelnünk, figyelve a történetírói konvenciókra, torzításokra, történetírói átvételekre és kézirati hagyományokra. Néhány szót külön is ejtenünk kell arról milyen szemlélettel olvassuk ezt a sokrétű forrásanyagot. A forrásbázis nyelvi, kronológiai és műfaji sokfélesége kétségkívül nehézségeket támaszt a történeti vizsgálódások elé. Nincs olyan kutató, aki mindezen források nyelvezetét (görög, latin, ókeleti-szláv, arab, perzsa, óészaki) értené és vizsgálatát ugyanolyan színvonalon el tudná végezni. Ilyen alapon azonban egyes kutatók sok más témakörhöz sem nyúlhatnának hozzá (pl. a magyar őstörténethez sem), és úgy vélem a kérdés van olyan horderejű, hogy ezeket a nehézségeket amennyire lehetséges igyekezzünk áthidalni. Mindazonáltal a körülírt problémából adódóan nyelvi részkérdésekbe, jelentéstani vizsgálatokba csak nagyon indokolt esetben kívánunk bocsátkozni, a fő cél sokkal inkább egy alap narratíva (szintézis) megteremtése volt.

Az alap narratíva felállítását nem pusztán a politikatörténeti események rekonstruálásában, hanem sokkal inkább a tartósabb, elsősorban kulturális következményekkel járó kapcsolatok felderítésében látjuk. Ezt az interdiszciplinaritás jegyében, írásos, régészeti és olykor nyelvészeti és néprajzi adatok összevetésével végeztük el. Az egyes tudományágak eredményei között nem állítottunk fel hierarchiát. Voltak kérdések, amiknél a történész, régész vagy nyelvész szakma eredményei nem jutottak konszenzusra. Ilyenkor vagy feltételesen hagytuk a kérdést, vagy a „forráskritika" szempontjait követve a megkérdőjelezhető eredményektől vontuk meg a hitelt.

Az interdiszciplinaritás mellett a munka másik módszertani jellemzője az összehasonlító megközelítés. A vikingek „keleti" jelenléte több korabeli hatalmi centrum területén is adatolható, aminek összehasonlítása rávilágít egyes kereskedelmi, hadtörténeti és kulturális egyezésekre és különbségekre. Az összehasonlítás kategóriájaként földrajzi régiókat használtunk. Összevetésre került a varég-ruszok kereskedelmi, hadi és kulturális tevékenysége Magyarországon, a Kijevi Ruszban, Bizáncban, Volgai Bulgáriában és Kazáriában.

III. Az eredmények tézisszerű felsorolása

Az orosz történetírás hagyományos felfogásával szemben az „erdő és a steppe" lakói nem feltétlenül álltak egymással folyamatos konfliktusban. A Kijevi Rusz korai történetében legalábbis – a 9–10. század során – a mai orosz és ukrán területeken megtelepedő skandináv eredetű varég-ruszok kapcsolata a steppei népekkel legalább annyira jellemezhető békés, mint ellenséges periódusokkal. Bár összecsapások kétségkívül adódtak, a steppei népek és a ruszok konfliktusai ritkán terjedtek túl az alkalmankénti portyákon, az egymás területén való átkelés akadályozásán vagy a kereskedelmi útvonalak biztosítására tett törekvéseken. A skandináv együttműködés a keleti régió lakóival ugyanakkor összetett és változó kereskedelmi kapcsolatok, közös hadi vállalkozások, kolonizáció és különböző mértékű együttélés keretein belül zajlott. Habár a szláv, balti-finn és bizánci kapcsolatok élesebben kimutathatóak a fennmaradt tárgyi vagy írott forrásanyagban, a 9–11. század közepe közötti mintegy 150 évben a török kultúrákat képviselő (vagy általuk uralt) steppe lakók legalább olyan közeli partnerei voltak a varég-rusz kalmároknak, zsoldosoknak, fosztogatóknak és telepeseknek, mint az előbb felsorolt népek.

A Kazár Kaganátus népeit, illetve a Volga mentén élő alánokat, baskírokat, úzokat és legfőképpen a volgai bulgárokat szoros kötelékek fűzték az újonnan érkező, folyókon hajózó skandinávokhoz. A Kijevtől délre fekvő steppe zónában a vándorló magyar és besenyő törzsek már a 9. század végétől változó intenzitású és természetű kapcsolatokat tartottak fenn a közép-Dnyeper régióban újonnan épült varég-rusz erődökkel. Ezek az összeköttetések a magyarok Kárpát-medencébe való költözése után, az egész 10. század folyamán megmaradtak. A korai, 9. századi skandináv-török politikai kapcsolatfelvétel bizonyítéka az első rusz államalakulat, a Rusz Kaganátus létrejötte volt.

Jelen dolgozatban a skandináv-török kapcsolatok békésebb felére, az együttműködésre koncentráltuk a vizsgálódást. A varég-ruszok és a steppe nomád-félnomád népei közötti együttműködés tetten érhető a politikai események, vallási és mindennapi szokások, a hadviselés és a kereskedelem, valamint a kommunikáció terén is. Az eredmények az alábbiak szerint foglalhatók össze:

I. Kereskedelem. A Volga térség jövedelmező kereskedelmi potenciálja volt az, ami a skandináv kereskedőket Kelet-Európába vonzotta. Itt iszlám dirhemek és keleti divatáruk, valamint luxustermékek cseréltek gazdát a skandinávok – többnyire magában Kelet-Európában beszerzett – termékeivel, azaz szőrmékkel, rabszolgákkal és fegyverekkel. Ezt a kiemelkedően fontos kereskedelmi útvonalat és piacot kizárólag török eredetű népek felügyelték, akik egy kifinomult, szabályozásokkal, vámokkal, ideiglenes szállásokkal és biztos élelemellátással jellemezhető, olajozottan működő rendszert működtettek.

A volgai út rendszerezett, békés karakterével szemben, a Dnyeper folyása mentén kevesebb biztonságra számíthattak a hajósok, attól függően milyen aktuális politikai viszonyban álltak a ruszok egyes csoportjai a dél-orosz steppe nomádjaival. A politikai ellentétek sokszor portyákba torkollottak, melyek során a ruszok és a nomádok egymástól javakat és foglyokat igyekeztek szerezni. Békésebb periódusokban a nomád társadalmak hagyományos termékeikkel – elsősorban állatokkal – látták el a letelepedett ruszokat, akik a nomádok által nem vagy csak nehezen előállítható fémeszközökkel, fegyverekkel és ékszerekkel, vagy az erdőöv más termékeivel fizethettek. A Kárpát-medence egy másik, ruszok által keresett, terméket is szolgáltatott: a sót, melyet a Felső-Tisza vidék és Kijev közötti szárazföldi útvonalon szállíthattak haza. Egyéb árucikkek olyan külhoni vásárokon cserélhettek gazdát, melyeket magyar és rusz kereskedők is rendszeresen látogattak a 10. század során.

II. Hadviselés. Amellett is érveltünk, hogy a kelet-európai viking zsoldosok, ha kellett, vagy ha érdekükben állt, gyorsan alkalmazkodtak a helyi kulturális körülményekhez. Minden helyen, ahol felbérelt zsoldosokként – katonai segédnépek vagy kísérettagok formájában – jelen lehettek (Bizánc, Kijevi Rusz, Kazária, Volgai Bulgária, Magyarország, Lengyelország), az írott források egyazon időben steppei eredetű harcosok szolgálatáról is szólnak. Hasonlóan a viking világ más részein udvarok között vándorló kísérettagokhoz, a kelet-európai udvarok vikingjei ugyanúgy elsőrendű terjesztői lehettek az egyéb kultúrák tudásának, divatjának vagy anyagi kultúrájának. Ezeken a helyszíneken a steppei harcosok katonai és kulturális értelemben is hatást fejtettek ki a varég-rusz zsoldosokra. A közös őrszolgálat és hadjáratok ideje alatt a skandinávok megismerkedhettek a nomád haditechnikával. Míg a vikingek hagyományosan zárt sorokban, gyalogosan küzdöttek, az írott kútfők és a régészeti leletanyag is azt sugallja, hogy a „keleti vikingek" hozzászokhattak a szövetséges nomád lovasság melletti küzdelemhez a csatamezőn, illetve egyes csoportjaik el is sajátíthatták a lovas harcmodor és az íjászat tudományát.

Ez a hadi együttműködés kis léptékben az anyagi kultúrában is nyomott hagyott. Néhány tipikusan viking fegyvert keleti, addig bizonyos nomád fegyvereket északi stílusban díszítettek, melyek egyértelműen jelzik, hogy egyes csoportok között igazán közeli lehetetett a kapcsolat. Bár ennek a kevert stílusú leletanyagnak a mértéke korántsem kimerítő, az orosz múzeumok sokszor publikálatlan, vagy nem katalogizált állományából bármikor előkerülhetnek a leletkört szaporító darabok (főként, hogy eddig a kutatás nem kifejezetten koncentrált erre a jelenségre).

III. Kultúra. A steppei népekkel fenntartott kereskedelmi és hadi kapcsolattartás kultúrhatás formájában fokozódott, és végül változásokat idézett elő a rusz identitásban. A 10. századi rusz pogány rituálék skandináv analógiái azt sugallják, hogy a skandináv asszimiláció még korántsem fejeződött be ebben az időszakban. A vízparti helyek rituális szerepe, a szent fák és ligetek,

valamint az állat- (főként kakas) és emberáldozatok, valamint a pogány fegyver- és sírmellékletek folytonossága mind erre utal. Annak ellenére, hogy ezek közül számos elem megtalálható volt a pogány szlávok szokásrendszerében és hitvilágában is, a kontextuális bizonyítékok minden esetben világossá teszik, hogy a korabeli „rusz" rituálék végrehajtóinak jelentős hányada még mindig skandináv vallási-etnikai hátterű egyén volt. Ennek ellenére szertartási és hitéletbeli változások már a 10. század során is végbementek. Ezek a változások a rituálék és vallási koncepciók párhuzamos variációnak kialakulásához vezetettek. A rusz rituálék vagy szokások sok esetben nem kimondottan a szlávok, hanem a steppe és az erdős-steppe övezetében (talán általánosan) elterjedt hagyományokhoz váltak hasonlatossá. Különösen a túlvilági képzetek (halál utáni „szolgálat") és az életvitel bizonyos elemei (külső megjelenés, lovasság kialakulása) terén merítettek a ruszok a steppei kultúrkörből.

A korabeli pogány vallások egyetemes jellemzői és hasonlóságai elősegítették, hogy a ruszok mentálisan könnyebben alkalmazkodjanak az egyes gyakorlatokhoz és hitbéli nézetekhez. Ezek a nomád szokások részben már nem voltak ismeretlenek a Kelet-Európában tevékenykedő skandinávok számára, tekintve, hogy a viking kori észak vallásai a számi és finn-ugor sámánisztikus tradícióknak köszönhetően már átélhettek hasonló impulzusokat. A viking ruszok gyakorlatias szemléletüknek köszönhetően, nem csak új (vallási) nézőpontokat tettek magukévá, de átvették a helyi divatot, és – főként szükség esetén – új tárgyakkal vagy anyagokkal helyettesítették sajátjaikat. Az anyagi kultúra rugalmas kezelése – különösen rituális kontextusokban – mindenképpen megkönnyíthette a „kevert" gyakorlatok kifejlődését.

IV. *Kommunikáció.* A ráhatások feltételezik a két csoport közötti folyékony kommunikáció meglétét. Az ellenséges agressziótól eltekintve, még a legprimitívebb formájú cserekereskedelem is megkívánta, hogy a két fél értse egymást. Azt mondhatjuk, hogy a két nyelvcsalád közötti távolság ellenére, az óészaki és ótörök (vagy finn-ugor) nyelveket beszélők közötti kommunikáció gördülékenyebb és jóval gyakoribb lehetett a korszakban, mint azt korábban véltük. Bár igaz, hogy az óészaki és ótörök nyelvek között nem ismerünk biztosan azonosítható jövevényszavakat, figyelembe kell vennünk, hogy a korabeli török nyelvek közül számosat alig ismerünk, így csupán néhány szavas fennmaradt szókincsükből következtetünk egy egész nyelv hovatartozására. Ettől eltekintve a történelmi és geopolitikai helyzet azt követelte, hogy az óészaki és sok török vagy finn-ugor nyelvet beszélő csoport megértse egymást a Viking Korban. A közöttük zajló kereskedelmi és hadi érintkezés során a kommunikációt megkönnyítő csatornák folyamatosan fejlődtek, ugyanakkor – minden csoport egyéni alkalmazkodásától és „keleti" szerepvállalásának hosszától függően – egymás mellett is léteztek.

A 9. század során az elsődleges kommunikációs forma a fordító-tolmácsokon keresztüli érintkezés volt. Ezek a tolmácsok főként a helyi, alávetett szlávok közül kerülhettek ki, akik nem csak a skandinávok, de a régió többi népének nyelvét is megértették. A következő évszázadot – főként annak második felétől kezdve – a skandináv közösségek szlávul való tanulása jellemezte. A 10. század során kétnyelvűvé váló skandinávok számára a Volga és Dnyeper menti törökökkel könnyebbé válhatott a mindennapi érintkezés, ugyanis a nagy folyók menti nomád törzsek közül többen szintén megtanultak szlávul. A térség *lingua franca*-ja is ez volt, és a szláv nyelv vált az új közvetítő csatornává a két csoport között.

Az idő haladtával, a skandináv csoportok közelében vagy társaságában huzamosabb időt eltöltő nomádok szükségét érezhették, hogy egyes gondolatokat az anyanyelvükön adjanak át. Mivel az írott források a skandinávok és a steppei nomádok emlékezetét is úgy tartották fenn mint idegen nyelvek elsajátításában kitűnő csoportokét, talán nem túlzás azt feltételeznünk, hogy a skandinávok egyes csoportjai a szlávon kívül más nyelve(ke)t is megtanulhattak Kelet-Európában vagy, hogy néhány török nyelvű egyén asszimilálódhatott az északiak között.

V. *Nemzetközi vonatkozások*. A 9–11. század közepe között Kelet-Európában megtelepedő varég-ruszok a helyi népekkel kétségkívül keveredtek. A szláv és balti-finn népekkel szoros közösségeket alakítottak ki. Ezek a kis vegyes etnikumú rusz közösségek sokszor egymással is konfliktusban álltak. A keveredés ellenére a varég-ruszok mindvégig szerves részei maradtak a „viking világ" szférájának; szoros rokoni és politikai kapcsolatokat ápoltak Skandináviával és megőrizték az óészaki nyelvet. Viking kötődéseiket mi sem illusztrálja jobban, hogy „keleti" kalandjaikat századokon át őrizte a köztudat, míg végül írott formában is lejegyzésre kerültek a Kelet-Európától igen távol eső Izlandon. A varég-ruszok identitása és kultúrája alapvetően tehát két régióhoz – Skandináviához és Kelet-Európához – is kötődött.

A nomád-steppei kultúrkör befolyása révén a kelet-európai ruszok bizonyos csoportjai egymástól is különbözhettek. A sokszor merőben különböző kulturális sajátosságok (vallás, öltözködés, étkezés, fegyverzet, higiénia) átvétele folytán néhány évtized alatt a különböző keleti-európai vikingek között jelentős eltérések alakulhattak ki. A kulturális sokszínűség kialakulásának folyamatát segítette, hogy a vikingek Skandinávia különböző részeiről érkeztek „keletre". A Skandinávián belüli kulturális eltérések, régió szerinti variációk fokozhatták a viking csoportok közötti különbségeket. A ruszok széttagoltságából következően minden csoport eltérő mértékben érintkezhetett más kultúrákkal. A „keleti" udvarok és piacok között „vándorló" skandináv harcos-kereskedők a korabeli divat, eszmék és szokások fő terjesztőiként, bizonyos értelemben globalizálták az általuk bejárt világot. Az eltanult bizánci, szláv, nomád vagy éppen muszlim szokásokat egyik udvarból a másikba, vagy egyenes „haza", Skandináviába szállíthatták. A kelet-

európai varég-ruszok között így a kulturális különbözőség megtestesítőit, de a korabeli „globalizáció" fő hordozóit is megtaláljuk.

Az izlandi sagák „keleti útja", tehát több kultúra szféráját is egyesítette, Skandináviától a szláv földeken át Bizáncig és a muszlim, valamint a török világ pereméig. Ebben a tekintetben Kelet-Európa, azon belül is a Kijevi Rusz volt a skandináv, szláv és török kultúrák közös színpada, mely közelebb hozta egymáshoz a skandináv és steppei kultúrkört, amelyek ezen a közvetítői területen jóval intenzívebben érintkeztek, mint azt a korábbi kutatás kiemelte volna. Ezek az együttműködések és egymásra hatások demonstrálhatók az itt vizsgált területek – kereskedelem, hadviselés, vallás, szokások és kommunikáció – mindegyikén. Az itteni eredményekre alapozva, a jövőbeni kutatások számára gyümölcsöző lehetne, ha a skandináv-török kapcsolatokat az anyagi kultúra irányából is megközelítené, ami talán fényt vethet az együttműködés specifikusabb vagy eddig figyelmen kívül hagyott aspektusaira.

VI. *Magyar vonatkozások*. A magyar-viking kapcsolatokat kronológiailag két fázisra oszthatjuk megkülönböztetve a honfoglalás előtti és utáni időszakot. A 10. századtól jóval több információval rendelkezünk a kapcsolatok miként jéről, ám a 9. századi viszonyokról is nyerhetünk némi benyomást, ha a korabeli adatokat kortárs analógiákkal vetjük össze. Mindkét időszakra jellemző, hogy kereskedelmi, hadi és diplomáciai kapcsolatok is álltak fenn a varég-ruszok és a magyarok, illetve később a Magyar Királyság és a Kijevi Rusz, valamint Skandinávia között. A forrásadottságokból következően főként az érintkezési pontokat tudjuk kimutatni a két fél között: kereskedelmi szinten Korszuny, a Krím-félsziget, majd a Kijev–Felső-Tiszavidék közötti kereskedelmi útvonal, illetve a bulgár és a cseh vásárok (Perejaszlavec, Prága); hadi vállalkozások tekintetében a Kijev által vezetett hadjáratok, a bizánci udvar, valamint a kijevi és a magyar udvar közötti „testőr-csere" jelöli ki a skandináv-magyar érintkezések földrajzi vetületét. Diplomáciai érintkezések történhettek a magyar udvarban (Walgard) vagy a quedlinburgi találkozón. Ide sorolhatók még a politikai kapcsolatok következményei: a házasságkötések révén Magyarországra érkező kísérettagok (Imre herceg, I. András), de akár ezt jelezhetik az olyan *insignia*-k is, mint a Mammen-stílusban (a Jelling dinasztia által) készíttetett Szent István kard. A kapcsolatok sokkal informálisabb feléhez sorolandók az olyan egyéni esetek, melyek azt adatolják, hogy „magyar" származású egyének skandinávok által lakott területeken éltek (pl. Tyrkir, Turcsin vagy Ugrin).

Mindenképpen kardinális kérdés volt a dolgozatban a skandináv kísérettagok magyarországi jelenléte. Egyrészről azért, mert a nemzetközi viking kutatások eddig nem vették számba ezt a területet, másrészről azért, hogy a magyar eredményeket összhangba hozhassuk és új adatokkal egészíthessük ki. A kora középkori Magyarországon létező skandináv kíséret/testőrség elmélete

több kétes hipotézisre épült. Ezek a különböző diszciplínákból vett koncepciók a teória igazolására szolgáltak, de egy átfogóbb vizsgálat azt mutatja, hogy egymásnak gyakran ellentmondanak. A gyér írásos utalások, az intézmény kronológiája, a nyelvészeti és helynévi bizonyítékok, valamint a régészeti leletanyag csak részkérdésekben (és akkor is minimálisan) hozható összhangba. Ezen érvek alapján nem valószínű, hogy Magyarországon nagyobb létszámban foglalkoztattak volna skandináv vagy rusz katonákat a korai uralkodók, bár szláv (vagy elszlávosodott) segédnépek jelen lehettek esetleg, mint határőrök, vagy a 12. századtól, mint királyi ajtónállók. A korábbi, Géza és István által szervezett kíséret és testőrség szokványos, nyugati európai és steppei minták alapján, német lovagok által vezetett haderőnek tűnik. Egy urával lakó és fosztogatásokból élő multietnikus kíséret nem valószínű, hogy létezett, bár a vándorló királyság intézményét kísérő udvartartás magába foglalhatott pogány (esetünkben skandináv) harcosokat is. A nagyobb számú rusz kísérőharcos megléte nem megerősített, főként, ha összehasonlítjuk a magyar régészeti leletanyagot külföldi párhuzamaival, a lengyel vagy az orosz példákkal. Legfontosabbnak talán azt tartom kiemelni, hogy az intézmény történetében nem a folytonosságot kellene hangsúlyoznunk (mint a rusz druzsinák esetében), hanem érdemesebb a magyarországi viking szolgálatot egy-egy adott történeti helyzethez kötni.

Egyéni esetekre a történelmi helyzet lehetőséget biztosított nem csak a Géza és István alatti időszakban, de azt követően is. A közeli – például cseh párhuzamokból kiindulva – ésszerű a feltételezés, hogy skandináv eredetű kísérettagok Magyarországon is szolgálatot teljesítettek a Viking Korban. Ennek kései emlékét őrizhette meg két forráshely – az óizlandi *Örvar Odds saga* és a magyarországi latin *Képes Krónika* –, melyeket ebben a vonatkozásban eddig még nem tárgyalt sem a hazai, sem a nemzetközi történész közeg és ezért a dolgozatban kitüntetett figyelemmel viseltettünk irántuk (az *Örvar Odds saga* vonatkozó passzusát magyar fordításban elsőként közöljük).

Nem lehetetlen, hogy mindkét forrás (egymástól függetlenül), Magyarországon szolgálatot teljesítő skandináv harcosok emlékét tartotta fenn. A hagyomány különböző formákban továbbfejlődve inspirációkat adhatott egy mitikus óészaki hős megformálásához, míg hazai reminiszcenciái a magyarországi krónikákban öröklődtek tovább.

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR
H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Nyilvántartási szám: DEENK/305/2019.PL
Tárgy: PhD Publikációs Lista

Jelölt: Katona Csete
Neptun kód: DBDVSP
Doktori Iskola: Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
MTMT azonosító: 10053101

A PhD értekezés alapjául szolgáló közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (2)

1. **Katona, C.**: Viking és nomád eredetű kísérettagok a 9-11. századi kelet-európai udvarokban. In: Micae mediaevales VII. : Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk.: Farkas Csaba, Ribi András, Veres Kristóf György, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 49-64, 2018, (Tanulmányok, konferenciák / ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, ISSN 2062-2198 ; 12.) ISBN: 9789632849737

2. **Katona, C.**: Határvédő falak a korai középkorban. In: Őrzők, vigyázzatok a határra! : Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig. Szerk.: Pósán László, Veszprémy László , Boda József, Isaszegi János, Zrínyi Kiadó, Budapest, 61-77, 2017. ISBN: 9789633275603

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (3)

3. **Katona, C.**: Viking zsoldosok a IX-XI. századi Kelet-Európában. *Hadtört. Közl. 131* (4), 811-833, 2018. ISSN: 0017-6540.

4. **Katona, C.**: Rusz-varég kereskedelmi útvonalak a 9-10. századi Kelet-Európában és a Kárpát-medence. *Nyházi. Jósa András Múz. évkv. 59* (2), 233-252, 2017. ISSN: 0547-0196.

5. **Katona, C.**: Varég gárdisták Konstantinápolyban. *Antik Tanulm. 61* (2), 209-224, 2017. ISSN: 0003-567X. DOI: https://doi.org/10.1556/092.2017.61.2.4

Idegen nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (2)

6. **Katona, C.**: Communication between the Viking Rus' and the Turkic Nomads of the Steppe. *Annu. Mediev. Stud. CEU. 25*, 11-28, 2019. ISSN: 1219-0616.

7. **Katona, C.**: Fusion of cultures in tenth century Rus rituals. *Chronica. 18*, 197-211, 2018. ISSN: 1588-2039.

DEBRECENI EGYETEM * Egyetemi és Nemzeti Könyvtár *

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR
H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Idegen nyelvű tudományos közlemények külföldi folyóiratban (1)

8. **Katona, C.**: Vikings in Hungary? The theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers.
Viking and Medieval Scandinavia. 13, 23-60, 2017. ISSN: 1782-7183.
DOI: https://doi.org/10.1484/J.VMS.5.114350

További közlemények

Magyar nyelvű könyvrészletek (1)

9. **Katona, C.**: Az észak-atlanti térség benépesítése.
In: Migráció a kora középkortól napjainkig. Szerk.: Pósán László, Veszprémy László, Isaszegi János, Zrínyi Kiadó, Budapest, 208-225, 2018. ISBN: 9789633277768

Magyar nyelvű tudományos közlemények hazai folyóiratban (6)

10. **Katona, C.**: Orvgyilkosok, kémek, rajtaütés: A hadviselés alternatív módszerei az izlandi sagákban.
Aetas. 32 (3), 94-110, 2017. ISSN: 0237-7934.

11. **Katona, C.**: Túlélési technikák a középkori Északon.
Sic Itur ad Astra. 66, 387-410, 2017. ISSN: 0238-4779.

12. **Katona, C.**: "Haszontalan" tárgyak? A Királyi Adományok szerepe a Laxdæla sagában.
Juvenilia. 6, 169-193, 2015. ISSN: 1788-6848.

13. **Katona, C.**: Kelta-skandináv együttélés az Ír-tengeren 800-1200.
Klió. 23 (4), 60-64, 2014. ISSN: 1216-2965.

14. **Katona, C.**: Boszorkányság és mágia a középkori Északon.
Klió. 22 (2), 67-72, 2013. ISSN: 1216-2965.

15. **Katona, C.**: Gyilkos eszköz vagy szimbólum? Fegyverzetértelmezési problémák a viking kori Izlandon.
Tört. Tan. 21, 111-132, 2013. ISSN: 1217-4602.

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI KÖNYVTÁR
H-4002 Debrecen, Egyetem tér 1, Pf.: 400
Tel.: 52/410-443, e-mail: publikaciok@lib.unideb.hu

Ismeretterjesztő, népszerűsítő cikkek (1)

16. **Katona, C.**: Viking testőrségek.
Határtalan Régészet. 2 (1), 56-59, 2017. ISSN: 2416-3074.

A DEENK a Jelölt által az iDEa Tudóstérbe feltöltött adatok bibliográfiai és tudománymetriai ellenőrzését a tudományos adatbázisok és a Journal Citation Reports Impact Factor lista alapján elvégezte.

Debrecen, 2019.09.02.

DEBRECENI EGYETEM * Egyetemi és Nemzeti Könyvtár *